

Wouter Slob: 'Het gaat om denken dat zijn is'

Symposium 'Van God spreken', Rijksuniversiteit Groningen, 15 nov 2019

'Wie over God spreekt, spreekt over alles;
En wie over iets anders spreekt, spreekt, of hij wil of niet, toch over God'

Minzaam kijkt hij op ons neer, in de representatieve zittingszaal van de faculteit GGW van de RUG: Gerardus van der Leeuw. Toen met de kroonwisseling het portret van koningin Beatrix van de muur werd gehaald zou een afbeelding van Van der Leeuw de vrijgekomen plaats innemen. Maar de juristen, die voor het pleitpracticum van de zaal gebruik maakten, hadden bezwaar. En zo is Van der Leeuw naar de zijlijn verplaatst. Misschien wel zo gepast. Want Van der Leeuw mag dan een van de beroemde namen van de faculteit zijn (naast natuurlijk Gomarus, Hofstede de Groot en Adam van der Woude), hij is al jarenlang 'begraven in het pantheon der grootheden' (Fokke Sierksma) en vooral nog bekend van een prestigieuze lezing, een faculteitsvereniging en één der 'best verstopte collegezalen in het academiegebouw.'

Van der Leeuw was als fenomenoloog de eerste hoogleraar godsdienstwetenschappen in Groningen. Maar was daarbij óók volop theoloog. Of eigenlijk vooréerst theoloog, want zijn belangstelling voor het verschijnsel religie was een christelijk theologische. En dat is meteen één van de belangrijkste redenen waarom hij, en zijn fenomenologische methode, zo snel in diskrediet zijn geraakt. Want wordt de neutrale, observerende academische blik niet vertroebeld als er zo duidelijk een christelijk-verkondigend doel wordt gediend? Particuliere overtuigingen gaan dan wetenschappelijke inzichten sturen, en daarmee zijn alle aanspraken op universele waarheden in gevaar.

Natuurlijk was Van der Leeuw zich bewust van het risico van vooringenomenheid, en bepleitte hij de zogeheten '*epochè*'; het opschorten van het oordeel zodat de fenomenen zich zo zuiver mogelijk konden tonen. Of hij daar helemaal in slaagde, mag de vraag zijn, maar Van der Leeuw wilde zich de cultuur niet *zomaar* over christelijke lijnen toe-eigenen. En belichaamt daarmee de spanning tussen observerende godsdienstwetenschap en betrokken theologie die nog altijd bestaat.

Het lijkt een beetje op een plaatselijke broedertwist, en dan ook nog in een klein gezin. Van der Leeuw droomde ooit van herstel van de theologie als

koningin der wetenschappen, maar zó zal de faculteit GGW wel nooit meer prominent aan de wand worden gehangen. De faculteit is in de maalstroom van de secularisatie gemarginaliseerd, en moet zich zorgen maken om haar studenteninstroom; haar positie. Een interne methodenstrijd wordt nauwelijks opgemerkt, laat staan van belang geacht. Of brengt deze spanning tussen een godsdienstwetenschappelijke en een theologische methode een dieperliggend probleem van de universiteit aan het licht? Een probleem dat vanuit de universiteit misschien maar moeilijk kan worden gezien? En zou de theologie niet opnieuw haar stem moeten laten horen, als het huis van de wetenschappelijk burenen in brand staat? *Res tua agitur*, zoals Van der Leeuw zei, en dat we ook mogen begrijpen als 'de theologie heeft een boodschap voor de wereld.' Een boodschap waar we wellicht wat minder zuinig mee zouden mogen, of zelfs moeten, zijn. Desnoods roepend in de woestijn en tegen de klippen op. Niet zelfgenoegzaam, maar zonder valse schaamte. *Verbum Domini Lucerna Pedibus Nostris*. Als een lamp voor de voeten, in een wereld die in de duisternissen van post-truth en alternative facts lijkt te verdwalen.

De universiteit is een kennisinstituut, en wortelt in haar moderne verschijningsvorm in de zogeheten hermeneutiek (het moeilijke woord voor interpretatieleer). Kort gezegd gaat het dan om het juist in kaart brengen van de objectieve werkelijkheid, en dat is in het moderne denken altijd een zaak van *methode*. De methode is het principe waarmee eenstemmigheid moet worden waarborgen. Het is in feite een subjectief instrument dat ervoor zorgt dat met gelijke *input* steeds dezelfde conclusies volgen. Als we dan een verzameling aanvaardbare feiten kunnen vaststellen, en we hebben een geldige logica, dan kunnen we conclusies trekken die universeel waar zijn. Op die manier moeten wetenschappelijke resultaten altijd herhaalbaar en rationeel toetsbaar zijn.

En dat verklaart waarom Van der Leeuw's aanpak zo'n probleem vormt godsdienstwetenschappers. Want de theologische uitgangspunten van Van der Leeuw zijn niet universeel aanvaardbaar als feit, en zijn evenmin een universele conclusie. Het zijn particuliere overtuigingen, die mensen desnoods mogen hebben, maar die geen rol zouden moeten spelen in een kennisinstituut dat methodisch naar universele waarheden zoekt. De zogeheten *fenomenologische methode* van Van der Leeuw is eigenlijk helemaal geen methode, want in haar persoonlijke betrokkenheid mist het juist de afstandelijkheid die vereist wordt bij iedere aanspraak op universaliteit.

In feite is hiermee de positie van de theologie aan de moderne universiteit als zodanig problematisch. Als beschrijving van religieuze fenomenen vallen de *godsdienswetenschappen* naadloos in de categorieën van de sociale wetenschappen. Filologisch bijbelonderzoek kan historisch en taalkundig haar positie innemen in de alfawetenschappen. Maar theologisch spreken in strikte zin is aanvechtbaar. Want dat vraagt te veel particuliere betrokkenheid. Eigenlijk kan de theologie dan sowieso geen rol meer spelen in het publieke debat. Want haar aanspraken zouden nooit breder betekenisvol kunnen zijn dan als persoonlijke motivatie. En dan kan de theologische stem ook gemakkelijk worden veronachtzaamd: ieder mag geloven wat hij of zij wil, zolang niemand er maar mee lastig wordt gevallen. Van de weeromstuit, door schade en schande wijs geworden, lijkt de theologie zich te schikken in dit lot. Ze zoekt nauwelijks nog het debat met de omringende cultuur. Natuurlijk, wetenschappelijk wordt het onderzocht, want het verschijnsel religie is interessant, belangwekkend en misschien gevaarlijk genoeg. Maar het blijft spreken over spreken *over* God. De pretentie dat de theologie met haar spreken *van* God ook een boodschap aan de seculiere wereld zou kunnen hebben, lijkt de theologie nauwelijks nog te durven hebben.

Voor Van der Leeuw was dat laatste juist cruciaal. Voor hem leverde de theologie het sluitstuk van het leven, inclusief de wetenschap. En daarmee werd hem 'religious bias' verweten. Al te zeer wilde Van der Leeuw religiositeit terugvinden in de fenomenen, en dan ook nog een religiositeit die op een of andere manier in verband kon worden gebracht met de incarnatie; vaag en geforceerd in de ogen van velen. Om die reden meende hij een beroep te kunnen doen op een 'primitieve mentaliteit,' wat al te kwaadwillend voor verkapt racisme werd versleten. En in ieder geval zou de data-selectie van Van der Leeuw er te willekeurig door zijn geweest.

Al deze kritiek lijkt me zeer terecht. Althans, voor een wetenschap die universeel beschrijvend wil zijn. Maar dat was Van der Leeuw misschien niet te weinig, maar uiteindelijk te veel. Te veel poogde hij ergens een universeel ankerpunt te vinden om tot algemeen aanvaardbare waarheden te komen. Een eerste poging om zo'n ankerpunt in de historisch feitelijkheid van de opstanding te leggen, beschouwde hij later (gelukkig) als jeugdzonde. Een andere poging was om het ankerpunt in een veronderstelde algemeen-menselijke religiositeit te leggen, reden waarom hij een 'primitieve mentaliteit' postuleerde (die daarmee een epistemologische en niet een racistische achtergrond had!). Belangrijkste punt is echter dat Van der Leeuw meende dat het kennen *over* God ging, en dus een externe, onafhankelijke realiteit wil

beschrijven. 'Wissenschaft is Hermeneutik', schrijft Van der Leeuw; volop is hij daarmee een moderne wetenschapper die de objectiviteit hoopt te bereiken. Maar één die in feite de mogelijkhedenvoorwaarden voor de moderne wetenschap ondermijnde. Dat maakt hem vanuit postmodern perspectief weer interessant.

Om dit duidelijk te maken helpt het om één van de kritiekpunten in iets meer detail te bekijken. De antropoloog Jan van Baal verwijt Van der Leeuw in 1971 dat hij in zijn beschrijving van religieuze verschijnselen 'the real phenomenon' uit het oog verliest. Om tot de kern van religieuze verschijnselen door te dringen, vergeleek Van der Leeuw fenomenen zoals 'macht', 'taboe', 'heilige stenen en bomen', 'offer', etc. in verschillende godsdiensten met elkaar. Het losmaken van de verschijnselen uit hun grotere verband, betekent voor Van Baal dat de eigenlijke context van de verschijnselen geweld wordt aangedaan. En dat is een gevolg van de classificatie niet van de feiten zelf. Daarmee verdampt het eigenlijke religieuze fenomeen: 'the religion of a people or a group, observed and described in its totality' (205). Met zijn fenomenologische vergelijkingen doet Van de Leeuw de objectieve eenheid van een religieus system geweld aan.

Als dat er zou zijn.

Als er zoiets als een objectieve religie zou zijn die onafhankelijk van de waarnemer, en onafhankelijk van andere religies een eigen bepalende identiteit zou hebben. Er is echter alle reden om juist dat soort grote verbanden niet als objectief te beschouwen, maar als aangebrachte toevoeging aan de kennis. Het verzamelen en beschrijven van feiten is hier niet de kwestie. De status van het empirisch onderzoek staat niet ter discussie, en als Van der Leeuw hier steken liet vallen, dan kunnen die relatief eenvoudig worden gerepareerd. Veel lastiger is de vraag *welke* feiten voor 'het religieuze' relevant zijn; en welke niet. Wanneer is een verschijnsel religieus, en wanneer iets anders, bijvoorbeeld 'de tijd verdrijven', 'lekker zingen op de zondagochtend', 'gewoon een potje voetbal kijken'? Is de classificering van een verschijnsel als religieus een aspect van de objectieve beschreven werkelijkheid, en volgt het denken daarmee het zijn? Of is het andersom, en volgt het zijn het denken; - bepaalt de classificering eerst wat het fenomeen is?

Daar zit het springende punt. Van der Leeuw leest de samenbindende factoren niet af aan de werkelijkheid, maar moet ze actief construeren. In de traditie van Kant, of liever de neo-kantianen, zijn de grotere verbanden die eenheid

aanbrengen in de ongestructureerde set data vergelijkbaar met de regulatieve ideeën. Nadrukkelijk geen deel uitmakend van de toetsbare kennis vormen ze niettemin het sluitstuk van het menselijke weten. Voor Van der Leeuw inderdaad het sluitstuk; het laatste stukje bovenop de pyramide der kennis die 'in verhouding tot het gehele bouwwerk van uiterst geringe afmeting is' (*Inleiding*, 105). Maar die het geheel van de wetenschappen bijeen houdt. Klein maar cruciaal. De theologie is daarbij voor Van der Leeuw 'geen spreken over God, als gegeven object.' (*Inleiding*, 102). Dat doet hij af als speculatie. Maar evenmin is het de subjectieve abstractie vanuit de bestudering van 'religie of religieuze ervaring'. Dat zou 'God' tot projectie reduceren. Veeleer gaat de theologie om openbaring, die Van der Leeuw uitdrukt als 'spreken van Gods daden'. 'Openbaring is aardse zinsamenhang, hoorbaar in menselijk woord, zichtbaar in menselijke gestalte. Maar zij is zichtbaarwording van hemelse kracht, hoorbaarwording van goddelijk woord' (*Inleiding*, 102). En in die zin *articuleert* de theologie de eenheid van de werkelijkheid. Dat kan dus geen beschrijving zijn van de waarheid, maar is een *getuigenis*. En daarmee privaat en particulier, en dus gediskwalificeerd als het om objectieve, universele wetenschap gaat.

De regulatieve ideeën van Kant draaiden, net als Van der Leeuws theologie, om 'zinsamenhang'. Specifiek ging het om de begrippen 'ik', 'wereld' en 'God'; -de klassieke metafysische kernbegrippen die door de eeuwen heen zulke grote weerstanden hebben opgeroepen, omdat ze niet waarneem- en toetsbaar zijn. Maar dat zijn fenomenen als 'de religie', of 'de cultuur', of 'de wetenschap' evenmin. Wat telt en wat niet telt, welke aspecten wel en welke niet relevant zijn, is niet simpelweg met het verschijnsel zelf gegevens. Maar wordt door de 'classifyer' geconstrueerd. Let op, ook hier gaat het niet om speculatie (alsof complexe fenomenen als zodanig een eigenstandige identiteit zouden hebben), noch om projectie (alsof de beschouwer naar willekeur de werkelijkheid naar zijn hand zou kunnen zetten), maar gaat het om een 'zinsamenhang' die herkend en benoemd moet worden. Om betekenissen waarmee een wetenschapsgebied zichzelf begrijpt.

Dat geldt, merk op, ook voor 'de wetenschap' zelf, en dat zelf-referentiële aspect lijkt wetenschappers nog wel eens te ontgaan. Onbereflecteerd lijken ze er dikwijls van uit te gaan dat ze de objectiviteit in kaart brengen en dat hun methoden daarvoor toereikend zijn. Er wordt zelfs toenemend aandacht besteed aan de legitimering van de methoden; geen proefschrift passeert zonder een paragraaf hierover! Maar juist dat is eerder ondermijnend dan geruststellend. Want het betekent dat de wetenschappelijke methode niet

meer vanzelfsprekend is, en dat er discussie over kan worden gevoerd. Maar welke argumenten zijn op dit meta-niveau dan doorslaggevend, en waarom?

In de praktijk bestaat er in de universiteit een methodenpluralisme, en stelt men zich tevreden met de vaststelling dat verschillende vragen ook verschillende methoden met zich meebrengen. Maar daarmee is de pretentie dat de wetenschap universele objectieve kennis bereikt, onmogelijk geworden. En dus de idee dat wetenschap de objectieve waarheid *beschrijft*. Maar is dan het bestaansrecht van de moderne universiteit niet achterhaald? En is het de hoogste tijd na te denken over de vraag 'waartoe de universiteit op aarde is'?

Het theologische kader van Van der Leeuw beantwoordde die vraag. In wezen gaat het metafysische kwesties, waar de regulatieve ideeën van Kant onvermijdelijk om de hoek komen kijken. We hoeven de christelijk-theologische antwoorden van Van der Leeuw op zichzelf niet te delen, om toch te zien dat het hier om transcendente, levensbeschouwelijke en dus religieuze vragen gaat. Die zich niet neutraal laten beschrijven, maar die tot een gearticuleerde positie-bepaling nopen.

Het is de vraag of de universiteit zich dat voldoende bewust is. En dat is riskant. Want het veronachtzamen van dit soort metafysische vragen komt niet straffeloos. Het verschijnsel post-truth, met haar *alternative facts*, is er een zorgwekkend symptoom van. Als objectieve kennis immers onmogelijk is geworden, staat het ieder vrij naar willekeur zijn voorkeuren te botvieren; gedekt door zelfverkozen principes en criteria. Als de universele wetenschappelijke methode tot methodenpluralisme verwordt, dan verzeilen we uiteindelijk in de echo van het narcistische eigen gelijk van onze informatiebubbels. De universele pretentie van de moderne wetenschap heeft dit verschijnsel niet kunnen voorkomen. Of misschien beter: heeft het zelf voortgebracht. En zal vermoedelijk niet de oplossing leveren.

Zou de theologie hier niet een publieke rol te spelen hebben? Niet om apologetisch over haar bestaansrecht te onderhandelen, maar om bij te dragen aan de transcendente vragen die de feitelijkheid te boven gaan. Vragen over wat feiten eigenlijk zijn, waarom en hoe we ze verzamelen en wat ze met waarheid te maken hebben. Het vereist dat we niet alleen naar de werkelijkheid kijken, maar er ook deel van uitmaken. En dan ons ook afvragen, hoe we dat doen en waarom. En daar op aanspreekbaar zijn. Mogelijk dat daarin ook een uitweg uit de waarheids crisis te vinden is: in intellectuele integriteit. Dat gaat echter niet over universele uitgangspunten, maar over

particuliere deugden. Daarover ging het theologische sluitstuk van Van der Leeuw, uiteindelijk om de positie en integriteit van de onderzoeker. Dat hoorde daarmee nadrukkelijk niet bij de toetsbare kennis en evenmin bij het beschrijven van de waarheid. Van der Leeuw spreekt over getuigenis: veeleer een *uitdrukking* van een professionele houding, dan de beschrijving van een stand van zaken. Maar daarmee wel het sluitstuk dat alles bij elkaar houdt.

Wat mij betreft is het niet de vraag of dit soort metafysische theologische overwegingen *academisch* zijn. Wel of ze plaats kunnen hebben aan de huidige *universiteit*. Daar kan wisselend over worden gedacht. Wellicht dat daar in Rotterdam, met een opmerkelijke nieuwe aandacht voor theologie aan de economische faculteit, anders over wordt gedacht dan hier in Groningen. Voor mij speelt het mee in mijn overweging om mijn hoogleraarsambt neer te leggen.

Ik dank u voor uw aandacht.